

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI

BELLETEN

1977

TÜRKÇEDE ÇOCUK KAVRAMI

SAADET ÇAGATAY

Çocuk sözcüğü Türk lehçeleri arasında “insan yavrusu” anlamıyla yalnız Türkiye Türkçesinde ve Kırım Türkçesinde bulunmaktadır. Kâşgarlı Mahmut’un *Divanü Lûgati’t-Türk*’ünde ise *çocuk* (جُجُوق) “domuz yavrusu, her şeyin küçüğü” olarak açıklanmıştır. Kâşgarlı’nın verdiği bu anlama bakarak sözcüğün asıl anlamının “domuz yavrusu” olduğu, sonradan anlam kaymasıyla “insan yavrusu” anlamını kazandığı sanılmıştır¹. Oysa, insan yavrusunun domuza benzetilmesi demek olan böyle bir anlam kaymasını kabul etmenin hiç de gerçekçi bir tutum olmadığı açıktır. Böyle bir benzetmenin insan düşüncesine ters düştüğü kanısındayım. Özellikle Türk lehçelerini araştırdıktan sonra bu görüşün yanlış olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. İnsanoğlu, kendi vücudunun bir parçası, bir devamı olan yavrusu için değer, sevgi dolu sözler kullanmıştır. Kazan lehçesinde çocuk için *kanat*, *kanatım* (inceleme ile:) *kanetim* tabiri kullanılır ki “beni yükselten, yükselere çıkararak varlığım” anlamını taşır. Öte yandan çocuğu severken kullanılan *canım*, *ruhum*, *ciğerim*, *bir tanem*, *bülbülüm*, *hayatım*, *altınım* gibi okşayıcı sözler de ona verilen değeri göstermektedir. Öyleyse insan yavrusunu gösteren *çocuk* sözcüğünün domuzla bir ilgisi olamaz.

Bence iki heceden oluşan *çocuk* sözcüğünün birinci hecesi bir ad kökü, ikinci hecesi ise küçültme ekidir. Birinci heceyi, yani *ço* kökünü ben, Eski Uygurcada *çoğ* olarak geçen sözcükle birleştirmek istiyorum. Bu sözcüğün Eski Uygurcadaki anlamı “paket, eşya paketi”dir. (Alm. “Warenbündel”. *bağ çoğ* biçiminde *bağ*’ın eşanlamhısı olarak da geçer (bkz. AI s. 12, 19, DTS s. 77). DLT’te *çoğ* “eşya konan heybe, bohça”

¹ Bkz. A. Caferoğlu, “Küçük Çocuk, Enik” *Kelimelerinin Morfolojik ve Semantik Değişmelerine Dair*”, Türk Dili, Belleten, Seri III, Sayı 10-11, Ocak-Aralık 1947, s. 6-12.

olarak verilmiştir. Yeni lehçelerde de bulunmaktadır: R III 2164 Tel. çū “kundak, sargı, kefen” (“Windel, Umhüllung, Leichentuch”), 2169 Leb. çuğ “kundak” (“Windel”), 2170 çuğla- “kundaklamak” (“in Windeln einwickeln”), Sarı Uyg. Malov 1957, s. 143 çoğla- “bağlamak, bağı çözmek”, Kazan lehçesinde metatezle çulğa- ~ çılğa- “bağlamak, ayak baldırını sıcak tutmak için bezle sarmak”, Altayca Baskakov 1965 suğla- ~ sovla- “yavrulamak”, 95-54 suğlap tsada pertiler “yavrulayıp yatı verdiler” (burada yat- tasviri fiildir). Bu örneklerde çoğ sözcüğünün lehçelerde “kundak, bağ” anlamlarıyla bulunduğunu, Altaycada ise ç > ş > s ses değişimleriyle suğ biçiminden -la- ile yapılmış fiilin “yavrulamak” anlamına geldiğini görmekteyiz.

Bu çoğ kökünün sonundaki -ğ sesinin düşmesi ve küçültme ekinin gelmesiyle çocuk sözcüğünün türediğini sanıyorum. Demek ki, kundağa sarılmış olan insan yavrusuna “kundakçık, bohçacık” denilmiştir. Bu sözcüğün sonradan “domuz yavrusu” anlamıyla da kullanılmış olması belki kundaktaki çocukla domuz yavrusunun dış görünüşlerinin birbirlerine benzetilmiş olmasından dolaydır. Bebeğin üzerine sarılmış olan kundağın iki yerden bağlanan uçları domuz yavrusunun kısa ve ince ayaklarına benzetilmiş olabilir. Ya da Kâşgarlı'nın verdiği sözcüğü cocuk olarak okumalı ve bu sözcük ile çocuk arasında bir ilişki olmadığını kabul etmeliyiz. Nitekim Türkmencede de “domuz yavrusu” için cōcuk sözcüğünün kullanılması (Türkm. DS s. 311) bu sözcük için ç- değil, c- önsesinin kabul edilmesini haklı gösterebilir. Cocuk belki domuz yavrularının çıkardıkları seslerin taklidiyle ortaya çıkmıştır.

Ayrıca Türkmence, Türkm. DS 750 çov “başörtüsünün ucu, üçgen”; Özbekçe, Özb. Rus. L 528 çoğ “küçük, küçük ölçüde”, 527 çoçok “püskül”; Kırgızca, Yud. 144, 877 bō-çü “bağlanmış, bohça” (< bağ çoğ); Kazan lehçesinde çoğ “püskül” bulunmaktadır. Anadolu ağızlarındaki, DS 1256 çoğ sözcüğünü ise çağa'ya bağlamak daha doğru olur kanısındayım.

Bu sözcüğün bulunduğu başka kaynakları ve lehçeleri şöylece gösterebiliriz: R III 2027 Çag. (Calc. Wrth'dan alınmış) çoçuk “domuz yavrusu”, Tel., Alt. çoçko “domuz”, Buharî Çag. çoçak “cüce, yavru, tıfil, bodur”, çoçğa “domuz yavrusu”, Anadolu ağızlarında DS 1274 çoşğa (Bayburt, Kars) “Müslümanların, islam olmayan çocuklara verdikleri isim”, çoşka “domuz yavrusu”, Özbek ve Kazan lehçelerinde çuçka, Kazak ve Nogay lehçelerinde şoşka, Hakasça, Hak. Rus. Slov. sosha

“domuz”, Karagasça *soyşka*, Alt., Tel., Kırg. *çoçko* “domuz yavrusu”. Birçok yerlerde *çoçko palazı* (Alt.), *sosha palazı* (Hakas.), *çuçka balası* (Kazan, Özbek) gibi *bala* ile açıklamalar da yer alır. Nogaycada *kir şoşkası* “yaban domuzu”, *ata şoşka* “kaban” vardır. *-ka* ve *-çka* ile kurulmuş bu sözcükler daima “domuz, domuz yavrusu” için kullanılır, ancak insan yavrusu anlamına gelmez.

Anadolu’da genellikle *çocuk* sözcüğü yerine *bebek*, *bebe*, *uşak*, *bala* kullanılır. Bazı yerlerde *çoluk* (SDD, İçel) “aile” bulunmaktadır, bu *çoğ-luk* biçiminden ortaya çıkmış olsa gerektir, “aile bağı” anlamıyla kabul edebileceğimiz bu sözcük de tabii *çoğ* “bağ” ile ilgilidir. DS III’te *çocukluk* “döl yatağı” ve *çoğşur*– “ev eşyasını toplamak” sözcüklerini buluyoruz. Bunun yanında SDD’de (Amasya, Kastamonu) *çoğ*, *çoga*, *çoa*, (Siverek, Diyarbakır,) *çaga*, pek çok yerde *çova* (Bursa) “çocuk” vardır. Fakat bu biçimlerin *g > v* değişmesiyle *çaga* “yavru” sözcüğünden gelmiş olmaları muhtemel olduğundan bunları *çoğ* “bağ, kundak” ile karıştırmamak daha doğru olur. Yine DS III’te bulunan *cocik*, *çocuk*, *çoço* “eşek” ve Türkmen Sözlüğünde bulunan *çoça* “deve” sözcüklerini de *çoğ* ile ilgili olarak “bağ, yük, bohça taşıyan hayvanlar” olarak anlamının mümkün olduğu kanısındayım.

Türkiye Türkçesindeki *çocuk*, *çoluk* birleşik tabirindeki *çoluk*, Türkmencede *çovluk* “torunun çocuğu”, *çovluk yuvluk* “halefler, torunların soyu” biçiminde kullanılmaktadır. Buradaki *yuvluk* “yakınlık” anlamında olmalıdır (krş. *yağuk* “yakın”), *g > v* değişmesi ve *v*’nin bir dudak ünsüzü olarak ilk hecedeki *a*’yı yuvarlaklaştırması, bir yandan da gerileyici benzeşmenin etkisiyle *yag(ı)luk > yuvluk* biçimine girmiş olmalıdır.

Başka bir türetme olarak Malov’un verdiği Sarı Uyg. *çoçaη* “bebek” sözcüğünü de ekleyelim. Küçültme eki olarak *-çük* olduğu gibi *-çak* da vardır, burada *k > g > η* değişmeleriyle sones nazalleşmiştir.

Toηuz “domuz” sözcüğünün Türkçe olduğu anlaşılmaktadır. TMEN II, madde 945’te bir tabu sözcüğü olarak *tavus kuşu* (Karakırgız. *tös*, Mo. *tagus*) ile de birleştirilmesi üzerine çok ilgi çekici bilgi bulunmaktadır.

belek: Türkçede çocuğu sarmak, bağlamak, kundaklamak için genel olarak kullanılan fiilin *bile-*, *pile-*, *bele-*, *pele-* olduğu tesbit edilebiliyor. Bu herhalde *bel*, *bil* sözcüğü ile ilgili olup “çocuğu belinden

sarmak” anlamında olacaktır. “Kundak” için de bu fiile ekler getirilerek kolaylıkla ad türetilmiştir. Ağız ve lehçelerin kendi fonetik özelliklerine göre ses değişimleri eski temelin üzerine kurulmuştur. Bununla ilgili şu sözcükleri sayabiliriz: *bile-* (DLT, Kazan), *bele-* (Kuman.), *pile-* (Çuvaş.), *pöle-* (Hakas ve Şor.), *böle-* (Kazak.) “kundaklamak”; ad olarak: *bilegü* (DLT), *bilevü*, *bilev*, *bileü* (Kıpçak Ağızları, Tar. Kur.), *bileviç* ve *bilevse* (Kazan), *pieleḥ* (Çuvaş.) “kundak”.

Sarı Uygurlarda aynı sözcük *pele-* ve *pelele-* biçiminde “ninni söylemek” anlamında, *pelek*, *pilik* de “beşik” anlamında bulunmaktadır.

Bunlardan başka *belek* (Gaziantep Ağzı I) “çocuk kundağı”, *bellü* (Kazan Lehçesi Dialekt Sözlüğü) “beşik”, bunun yanında Kazan lehçesinde *ellü bellü*, *bellü* “ninni, ninni söyleme taklidi” vardır. Anadolu’da *bele-* (Tanıklarısıyla Tarama, Dede K., Söz Derleme, Derleme Sözl.) “kundaklamak” (pek çok yerde), *beleme* (Söz Derl.) bundan yapılmış ad “kundaklama”; *belek* a.y. “çocuk kundağı” (pek çok yerde), “bir çeşit çocuk beşiği”; *belek* ve *belenk* (Anadilden Derlemeler II) “kundak, kundaklama” bulunmaktadır. Bundan başka Derl. Sözl. de *belek*, *bele*, *beleg*, *bez belek*, *beleyh*, *belek çapıdı*, *belek çapındı* “kundak, çocuk bezi, bir çeşit çocuk yatağı” anlamlarında aynı kökten benzer türetmeler olan bir çok sözcük verilmektedir ki bunlar Türklerin birbirlerinden ne kadar uzakta olurlarsa olsunlar, temel dil öğelerini ortak bir gelişim içinde yaşattıklarını göstermektedir.

“Kundak” ve “kundaklamak” için Özbekçede *yürgek*, CC’da *çörgek* “kundak”, *yürgeklen-* “kundağa sarılmak” bulunmaktadır. Aynı fiil Hakasçada *pala sübüree* (Rus-Hakas slov.) *pala çuruḡı* “kundak”, *sürgirge-* ve *pölrige-* “kundaklamak” biçimindedir.

Beşik (Osm. Çağ. Türkm. Doğu Tü. Özb. İbn Müh.), *besik* (Kırg. Kaz. Nogay), *bişik* (Abu Hay. Kazan), *pizik* (Hakas.), *böşük* (E. Uyg., Doğu Tü.) “beşik” anlamındadır. Ayrıca, Eski Uyg’da *töñür böşük* “akraba, dünür” anlamında bulunmaktadır. Gerçi Eski Uyg. biçim, yeni kaynaklara göre birkaç yüzyıl daha eski olan dile aittir, fakat yuvarlak ünlü ile olan bu biçim gerileyici benzeşme ile ortaya çıkmış olmalıdır, yoksa bu biçimin öteki ağız ve lehçelerde de devam etmesi gerekirdi²

Burada uzun uzadıya alınmış olan örneklerden amacım, *pelek*,

² Türkmencede *sallancaḡ* (Rus.-Türkm. Slov.) “beşik”, Altay lehçelerinde Türkçe olmayan *bunpay*, *pubay*, *kabay* (Ru.-Altay. Slov) “beşik” sözcükleri kullanılmaktadır.

pilik Sarı Uygurlarda “beşik” ve *belek* Gaziantep ağzında “çocuk kundakı”, hatta Özbekçede *belançuk* (Rus. Uzb. Slov.) “beşik” olduğuna göre, *çocuk* sözcüğünün *çoğ* “bohça” ile ilgili olduğu gibi *beşik* sözcüğünün de *bele-*, *bile-* “belinden sarmak” sözcüğü ile ilgili olabileceğini göstermekti. Üstelik de *çoğ* “bağ”, *çoğla-* “bağlamak” *çū* ve *çuğ* “beşik ve kundak” anlamlarında bulunması, bunların bir zamanlar eşanlamlı olarak kullanıldıkları kanısını güçlendiren tanıtlardır. Dikkat edilirse *çoğ* “bağ, küçük, çok ufak, püskül” ve bundan gelen *çoluk*, *çoğluk* Anadolu’da “aile bağı” olabiliyor, fakat çocuk için kullanılan başka sözcükler gibi herhangi bir biçimde doğrudan doğruya hayvan motifi ile bağlanamıyor.

Aşağıda çocuk için kullanılan kimi sözcükleri gözden geçirmek istiyoruz. Ancak burada çocuk için kullanılan mahalli deyimler, sıfatlar ve sevgi bildiren pek çok sözcük alınmadı, temel sözcükler ve bunların anlamları üzerinde duruldu.

Eğer doğru ise *çaka*, *çağa*, *çuha*, Moğolcadan gelme bir sözcük olup “küçük çocuk, kuş ve küçük hayvan yavrusu” anlamlarında kullanılır³. *çaka* (Özb. Yeni Uyg.), *çağa* (Abu Hay. Türkm.) “herhangi yeni doğmuş, henüz tüyü bitmemiş kuş yavrusu”, Anadolu’da (Anadilden, I, Malatya, Gaziantep, Divrik, Darende, Afyon) “küçük çocuk”, Söz Derleme *çağa*, *çağ* “çocuk” (pek çok yerde); Derleme Sözlüğü III *çağa*, *çoğa*, *çoa* “bebek, çocuk”; Ş.S. Buhari, Rdl. *çaka* “yavru, küçük çocuk”; Kazan lehçesi *çağa* “genç arı, kuş yavrusu, küçük yaratıkların tohumu”, (Dial. Sözl.) “it, tavşan, kedi, domuz gibi hayvanların yavrusu”; Türkm. *çağa çuğa* “çoluk çocuk”, *çağaçık* “bebek”, *ömyen çağa* “bebek = balacık”, *çağala-* “doğurmak”; *çül çağa* “küçük çocuklar”, *çağalık* “çocukluk”. Özb. Kırg. *bala çaka*, Kazak. Nogay. *bala şaka* “çocuklar”. Rdl. WB Osm. *çağa* ve *çoğa* “kuş yavrusu”, Hami *çağa* “çocuk”; Tarama Sözl. *çağa* “yeni doğmuş, daha tüyü bitmemiş yavru”. Radloff, Kumaneadan Eski Rusçaya da geçmiş olan *çağa* için “genç kız, cariye” anlamını da eklemektedir ki, Anadolu’da “ortak, ikinci kadın” için kullanılan *ferik*, *piliç* “zarif, güzel kız”, *bıldırıcın* “baştan çıkarıcı, aldatan kadın” (S. Çagatay: Türkçede Kadın § 35’e bkz.) *bota* “sevgili” ve “deve yavrusu”, *boda* “ayı yavrusu” sözcüklerini andırmaktadır.

³ Bkz. K.H. Menges, *Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Türkistan II*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Wiesbaden, 1955, s. 27.

Azerî Sözl. *çağa* “bebek, yeni doğmuş çocuk”tur. Yeni Uygurcada *bala çağa*, *çağa*, *bala çağa* (Malov, Uyg. Yazık) “çocuk, çocuklar”; Ş.S. Buhari'nin Çagatayca için verdiği *çavluk* “torun, hafid, nebire”, *çavlı* “şahin, doğan yavrusu”, *çoğa* “kürük, sipa yavrusu” sözcüklerinin bu *çağa* ile ilgisi ne kadardır, bilinmez. Fakat *çağaluk* ve *çağalı* olması fonetik bakımdan sakıncalı değildir.

Çuvaşçada (Yegorov, Etimol. Slov.) *çağa*, *çağ* “tavuk”; Yeni Moğolca Sözlüklerde ise (Mongol Rus. Slov.) *tsah* “bebek” *ulaan tsah* “yeni doğmuş bebek” bulunmaktadır.

S. Tezcan: Das uigurische Insadi-Sūtra, BTT III, Berlin, 1974, s. 67'de *kençük* “genç” ve *çağa* “genç kız, genç dansçı” (?) geçmekte, böylece sözcüğün Eski Uyg.da da bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

oğul

Çocuk için her yerde ve her zaman kullanılan en işlek sözcük olan *oğul* eskiden her iki cins (kız ve erkek çocuk) için kullanılabildiği halde, yeni devirde özellikle *erkek çocuk* için ayrılmıştır. Yazıtlarda *urı oğul* “erkek çocuk”, Eski Uyg. *oğul* “oğul ve çocuk”, Eski Uyg. *oğulluğ* “çocukla ilgili, çocuğa ait”, *oğulkiya* “çocukcağız”, *oğlan* “çocuk, genç adam”, Çag. DLT. a.a., ayrıca DLT *oğulçuk* “rahim”, *tun oğul* “ilk oğul”, g > v değişimiyle Abu Hay. da *oğul*, *ovul*, *oğlan*, *ovlan* a.a., İbn. Müh. *oğul* “nesil, evlat, erkek çocuk”, *oğul oğlu* “erkek çocuğun erkek çocuğu”.

CC'da *oğul*, *ovul*, *oğlan* a.a. (her iki cins için), *sili oğlan* “bakire kız, halledilmiş oğul”; Armeno Kıpç. *oğul*, *oğlan* a.a.

Öteki yaşayan Türk lehçe ve ağızlarında biraz fonetik değişimle: *ül* (Kazan, Kazak. Kırg. Balkar), *oul* (Yakut.); *öl* (Leb. Oyr.) Tubalarda *ool*, *ool uruğ* “çocuk, oğul”, *oolak*, *oolçak* “erkek çocuk”, *ool duymam* “küçük erkek kardeşim”, bunun yanında *adığ oğlu* “ayı yavrusu”, *kuş oğlu* “kuş yavrusu”, *dağan oğlu* “yumurta ve civciv”, *haban oğlu* “domuz yavrusu”, yine Tubalarda *oğul*'dan türetilmiş olarak *ooluğuş* “delikanlı”, *oolzuğ* “(erkek için) genççe, genç gibi” (–suğ sıfat yapma ekiyle), *oolzurak* “çocuk seven ve isteyen kimse” (–rak komperatif ekiyle), *oolzu-*, *oolzur-* “(erkekler için) gençleşmek” (–su-, –su-r- adan fiil yapma ekiyle) sözcükleri vardır. Çuvaşçada da *ival*, *iväl* “oğul”, Sarı Uygurca *avu*, *avo* < ?? *oğlan* birçok yerde “bebek” anlamını da verir. Bu sözcüğün yumuşamasıyla *ulan*, *lan* ve Kazan lehçesinde *ılan* “bebek”tir, Anadolu'da ise biraz nezaketsiz bir anlam kazanmıştır.

Hakasçada metatezle *olğan* “çocuk”, *hıs olğan* “kız çocuk”, *olğan uzah* “oğlan uşak, çoluk çocuk”; Sarı Uygurlarda *olğan* ve *ulğan* “bebek”. Anadolu ağızlarında ve yazı dilinde *oğul*, *oğlan*, *ulan*; Anadilden Derlemelerde *oğlaman* “pek küçük iken insan ve hayvanın doğurduğu yavru”, *oğulduruk* (Uşak, Konya) “sülale, zürriyet, döl yatağı” olarak bilinir. Bunların yanısıra en eski metinlerde de görülen *oğlak* “keçinin bir yaşına kadar olan yavrusu”dur.

Eski metinlerde geçen sözcüklerin bir araya getirilmesi üzerine yazılmış olan Drevnetyurskiy Slovar’da *oğul* için pek çok kaynak verilmektedir. Bunlardan özellikle *arslan oğlu* “arslan yavrusu”, *kuş oğlu* “kuş yavrusu”, *muş oğlu* “kedi yavrusu”, *böri oğlu* “kurt yavrusu” gibi kimi lehçelerde bugün de yaşayan sözcükler dikkati çekmektedir.

Anadolu yazı dilinde, Eski Osmanlıca metinlerde de *oğul*, *oğlan* büyük yer tutar. Tarama Sözl. V’te *oğlan* “erkek veya kız evlat, her iki cins” ve bir çok birleşik deyim de vardır: *oğlançuk* “çocuk, küçük çocuk”, *oğlan uşak*, *oğul oğlançuk* “çoluk çocuk”, *oğulduruk* “bitkilerin dibinden süren filiz”. Yine bu sözlükte *oğul oku*– biçiminde okunmuş olan “evlat edinmek” anlamında bir fiil dikkati çekmektedir. Yazılışı *اغل اقدارنك* olduğuna göre “evlat edinmek” değil, “oğul ve torunların” anlamına daha yakındır. Eğer elif *a* okunacak olursa, *aktık*, *akdık* “son”, *aktık bala* Kıpçak ağızlarında “son çocuk, geride kalan çocuk”, yani “ahfad”dır. Tarama sözlüğünde olduğu gibi *ok* okunmak istenirse dahi, *ok* “nesil, kabile” –*duk* ise (–*duruk* eki gibi), addan ad yapan bir ek olarak anlaşılabilir.

Eski dilimizde (Yazıtlar ve Eski Uyg.) *ok* “nesil, soy, boy, kabile teşkilatı” anlamındadır. Orhon yazıtlarında *idi oksuz Kök Türk* “kabilelere bölünmeyen Kök Türkler” (E 3) deyişi geçer, yine bu yazıtlarda *on ok budun* “on boy” (E 19) “Batı Türkleri”ni anlatmaktadır. Bugün *uk* (Soyon., Oyrot, Leb.) “aile, soy, nesil, boy” anlamında yalnız Altay lehçelerinde yaşamaktadır.

Eski Uygurcadaki *oğuş* “kabile, boy” da herhalde bu sözcükle ilgilidir.

oğul sözcüğünün etimolojisi üzerine yazılmış birkaç makale bulunmaktadır. Bunlardan W. Bang: Vom Köktürkischen zum Osmanischen (Berlin, APAW, 1919, Anhang s. 66) da –*gul* ekini soyut ad yapan bir ek olarak almakta ve *o*– yeterlik fiiline bağlayarak *o-gul* “güç, kudret,

yardım" biçiminde açıklamaktadır. Makalenin bu kısmındaki yanlışlık yayınlandığı zamandan beri düzeltilmiştir, bu fiilin *o-* değil, *u-* olduğu bilinmektedir. TMEN II madde 502'de de *oğul* üzerine yazılmış yazılar gösterilmiştir. Yegorov da Rusça yazılmış birkaç yazıdan söz etmektedir. Yegorov: Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıkı, s. 341'de yapılan açıklamaya göre Bernştam'ın Yazık i mişleniye, cilt IX, s. 97'deki yazısında, önceleri *oğul*'un her iki cins için de kullanıldığı, sonradan erkek ve kız çocuğunun iki ayrı kavram olarak ayrıldığı ileri sürülmekte, *oğul*'un bir birleşik ad olduğu ve *ok* "nesil" + *kul* "kul"dan oluştuğu düşüncesi sayınulmakta imiş. Yazarın bunu dışarıdan alınan, evlat edinilen çocuk için bir söz olarak düşündüğü anlaşılıyor. Bu konuda başka bir yazıyı da A.N. Kononov yazmıştır: K etimologii slova *oğul*, çıktığı eser: Filologiya i istoriya mongol'skiñ narodov, Pamyati akad. B. Ya. Vladimirtsova, Moskva, 1958, s. 175-176. Kononov'a göre Eski Türkçe *ög* "anne" sözcüğü arka sıraya geçerek *ok*, *og* biçimine girmiş ve "nesil, soy" anlamını kazanmıştır, bunun üstüne gelen *-ul* ise küçültme ekidir. Böylece *ög-ul* "küçük ana" → "zürriyet" anlamdadır. Yegorov'un sözünü ettiği üçüncü bir yazı da Aşmarin'indir, *oğul* biçiminden geldiğini bunun da *ok-* ile ilgili olduğunu öne sürmektymiş. Aşmarin'in yazısı: O morfologič. kateg. podrajaniy v çuv. yaz. Kazan, 1928, s. 71.

Bu görüşler arasında en uygun görünen Kononov'unkidir. Gerçekten de *oğul* sözcüğünün içinde *ok* "soy, nesil, kabile, ahfad" anlamı olsa gerek. Yalnız, bunun neden *ög* "anne"den gelmesi gerektiğini anlayamadık. Burada silah olan *ok* da söz konusu edilebilir. Şayet *-ul*, *-il* gerçekten küçültme eki ise "küçük ok, küçük kahraman" anlamının düşülmesi daha uygun olmaz mı? Nitekim Anadolu'da erkek çocuk doğduğu zaman "asker olacak, kahraman olacak" derler. Söz konusu küçültme ekiyle karşılaştırılabilecek olan Anadolu'daki *-gil* ve Yazıtlardaki *-gün* çoğul eki vardır. AGr. § 50, *iniyigünüm* vb., Anadolu'daki *-gil* eki ise hem topluluk, hem de bir tür aitlik bildirir: *Ahmetgil*, *dayımgil* "Ahmetler'e ait, Ahmetler, dayımlara ait, dayımlar"...

Okuma olanağı bulamadığım bu yazıları bu konuda verilmiş bilgiyi aktarmak amacıyla ekledim.

urı, uruğ

Çocuk için kullanılmış olan en eski sözcükler arasında *urı* ve *uruğ* da bulunmaktadır, bunların anlamını "nesil, tohum" olarak belirleyebi-

liyoruz, başlangıçta *urı* “erkek çocuk” olduğuna göre “erkek soyu” anlamını taşımış olmalıdır. DTS’de gösterilmiş olan *urı kadaş* “erkek kardeş”, *kenç urı* “erkek çocuk”, yazıtlarda geçen *uruğsırat*– “soyunu kurutmak, çocuksuz bırakmak” dikkati çekiyor. *uruğ* ve bundan türetilmiş sözcükler en eski dönemlerden bugüne kadar yazı dili ve konuşma dilinde yaygındır. İbn. Müh. *uruğ* “tohum”, Abu Hay. *uruk* “soy”. Çagatayca için Ş.S. Buhari’nin verdiği *uruğ* “tohum, tîre, eins, sülale, şube” anlamları sözcükteki anlam genişlemesini ortaya koymaktadır. Türk ağız ve lehçelerinden CC’da *uruk*, *uruk* “soy, çocuk”, Tarancı lehçesinde *uruk* “kabile”, *uruk tuşkanlar* “akraba, yakın kimseler”, Kazan *uruw*, *urū*, *uruw* “kabile, yakınlar”, Karay. Krm. *uruw* a.a., *uruwlu* “nesli geniş olan”, Karayım. *urluk*, Kazan. *urlık*, CC *urluk*, Söz Derleme *urluk* “tohum, ekin tohumu, Kazan. *kardeş uruw* “yakınlar, akraba”, Balkar, Karaçay *rū*, Kırg. *urū* a.a.

Eski biçim olan *uruğ* Altaylılarda ve Tubalarda olduğu gibi yaşamaktadır. Soyon ve Tubalarda *uruğ* “bebek, çocuk” bunun yanında Tubalarda nedense *uruğ* “kız çocuk” (Tuv. Slov.) bulunmaktadır, *bistiñ uluğ uruuvus* “bizim büyük kızımız”, *ool uruğ* “erkek çocuk”, *kıs uruğ* “kız çocuk”. Eski Uyg. da bulunan *uruğ tariğ* “yakınlar, soy sop”, Tubalarda *uruğ dariğ*, Sarı Uygularda ise *uruğ dariğ* ve *uruğ dirig* biçimlerinde aynı anlamda yaşamaktadır. *tariğ* (Eski Uyg. Hüen-Tsang Biografisi 292) “menşe, soy”, aslında “tahıl, darı, ekin” olarak eski metinlerde geçer. Burada *oğuşımtın tariğimdın berü* “boyumdan ve soyumdan beri” anlamındadır.

bala

Çocuk için yaygın olarak kullanılan sözcüklerden biri de *bala*’dır. Divanü Lûgati’t-Türk’te “genç kuş”, Çag. ve Et-tuhfet’te “çocuk”, Abu Hay. da “piliç”; CC *balaçuk* “küçük kuş, civciv”; CC, Tarama Sözlüğü I *balaban* “çakır doğan”, Nogayca *balapan* “kuş yavrusu”. *bala* “çocuk ve yavru” olarak Azeri, Türkm. Yeni Uyg. Kırg., Kazak, Kazan, Altay. Anadolu (Anadilden: Ardahan, Kerkük) Derleme Sözl. (Anadolu’nun birçok yerinde) lehçelerinde bulunuyor. Niğde ve Sivas’ta *bala* ve *balak* “ayı ve tavşan yavrusu”, Konya *bal* “küçük kız çocuk”, herhalde *bala*’dan vurgu ile kısaltılmıştır. Ayrıca Nogaycada *bala şağa* “çocuklar”, *balaşım* “yavrucuğum”, Azeride *balaca* “küçük”, Kırgızcada *bala çaka*, *bala barıke*, *bala bakıra* (*ev bark*’ta bulunan *bark* sözcüğünün metatezle değişmesiyle); *balake* “küçük çocuk”, Kazan lehçesin-

de *bala çağa*, *balakay* “küçük çocuk”, Yeni Uyg. *bala* “çocuk ve aile” bulunmaktadır.

Hakasça *pala*, *tun pala* “ilk çocuk”, *ças pala* “bebek”, *ool pala* “erkek çocuk”, *hıs pala* “kız çocuk”, *pala parha* “çoluk çocuk” (= *bala bark*) *naa pala* “gelin”, *pargo pala* “yeni doğmuş çocuk”; Sagayca *irem pala* “yeni doğmuş çocuk”. Tabii bir çok yerde *ir bala* “erkek çocuk”, *kız bala* “kız çocuk” vardır. Ş.S. Buhari’de *bala* “yavru”, *balake* “deve yavrusu” olarak verilmiştir. *balala-* (Ş.S. Buhari, Kazan lehç. vb.) “yavrulamak”; *mıa* (Sarı Uyg.) “erkek çocuk”; *balak*, *malak* (Derl. Sözl.) “manda yavrusu”, *balaca* a.y. “çocuk” ve “küçük” anlamlarıdır.

uşak

İbn Müh. ve Abu Hay. *uşak* “küçük çocuk”, İbn. Müh. *uşakçı* “koğucu, nemmam”, CC *uşah* “küçük”, *ötmekniş uşahı* “ekmek ufağı, kırıntı”, *uşakçı*, *uşahçı*, *uyşahçı* “iftiracı, hain”, Ş.S. Buhari *uşağ* “ufak çocuk, hizmetkar”, *uşal-* “ufalmak”. Yeni ağız ve lehçelerden Anadolu’da birçok yerde *uşak* (Anadilden Derlemeler I: Erzincan, Gaziantep, Çankırı) “küçük çocuk, hizmetçi”. Azeri ve Halaçça *uşah* (bkz. G. Doerfer, “Das Chaladsch”, ZDMG, 118-1, 1968), Azeri Sözl. *oğuluşağ* “çoluk çocuk”, *uşağ*, *kız uşağı*, *oğlan uşağı* “kız ve erkek çocuğu”, Radloff WB ve Räsänen: *uşak* (Osman. Krm) “çocuk, genç hizmetçi”, Çag. “vücutça küçük”, *ujak* (Şor. Baraba) “çocuk”; Hakasça *olğan uzah* “çocuklar” (*uşak* sözcüğü *oğ-* > *uğ* > *uv-* Eski Uyg. “ufalamak” ile ilgili olmalıdır, *uvşak* “küçük” demektir). Eski Osmanlıcada ve Anadolu’da, Tarama Sözl. IV *uşak* “küçük”, bunun yanı sıra *uşacık*, *uşacıh*, *uşacuk* “küçük çocuk” ve *uşak döşek*, *uşak devşek* bulunmaktadır, aynı deyim Sözl. Derl. de de “çocuk çoluk” anlamındadır. Düşündüğüm doğru ise burada *-şak* küçültme eki *dev* “dev, çok büyük” sözcüğüne eklenerek “büyük küçüklü çocuklar” anlamı verilmek istenmiştir.

Bileşik sözcüklerden Azeri Sözl. de *oğul uşağ* “çoluk çocuk”, Anadolu ve Osmanlıcada *döl döş* “soy, evlatlar” (krş. Anadilden Derlemeler *döl* Avşarlarda “evlat, yavru”, *döllen-* “yavrulamak”)⁴, DL III-148’de *çar çarmak* “çoluk çocuk” herhalde “ufak tefek”, “çör çöp” gibi deyim-

⁴ A. Battal, *İbnü Mühennâ Lûgati*, s. 75, *tölçek* maddesinde Asım Efendi’nin Okyanus adlı sözlüğünde “nesil” anlamında verilen *döl döş*’ü de gösteriyor, böylece bu sözcüğün anlamını ve kullanımını hiçbir zaman yitirmediği anlaşılmaktadır.

lerdir. Yine Türkmencede (Türkmen Dilinin Sözl.) *uşak düşek* ve *ov-nuk uşak* “ufak tefek” deyimleri vardır. Buradaki *düşek* < *tüy-şek* “çok ufak, tüy gibi” olabilir, *ov-nuk* da *ov-un-uk* “ufalanmış” (yukarıdaki *uşak*’ın *oğ-* > *uğ-* > *uv-* “ufalamak, uğmak”la ilgili olduğu gibi) olmalıdır, yani *ovun-* fiilinden *-k* ile türetilmiş bir sözcüktür.

bebek

Yeni doğmuş çocuk için kullanılan *bebek*, *bebe*, *bebi* vb. birçok başka dilde de benzerlerine rastlanan, çocuğun çıkardığı ilk seslerden oluşan sözcüklerdendir. Almanca’da bu gibi sözcüklere *Lallwort* adı verilir. *bebek* sözcüğü Türkçede ayrıca “göz bebeği”, “evcil kuşların yavrusu” ve “kukla” anlamlarını da taşır. Hayvan yavrusu için benimsenmeyen ve yerleşmeyen bu sözcük ancak pek ufak olan bitki tohumu, tomurcuk, göz bebeği gibi bir nokta ve insanın çok küçük bir örneği olan kukla için kullanılmaktadır. Aslında birçok dilde ortaktır.

bebek (Dede K., Osm. Anadolu, Söz Derleme: birçok yerde) “çocuk”; (Çag. Krm. Kazan, Azeri) “göz bebeği”, Özb. *bibik* “küçük çocuk”; *bebe* (Osm. Azeri), *bebey* (Krm. Kazan), *bebke*, *bebi* (Kazan), *böpö* (Kazak), *böpey* (Nogay) “çocuk”; *bebe* (Osm. Bosn.) *bebekey*, *bebke* “kaz, ördek yavrusu”; *bebecük* (Abu Hay.); *bebeçin* (Çag.) “göz bebeği”, *be-benek* (Kazan) “göz elması”; Anadolu’da: Söz Derleme çocuk için *bebek*, *bebe belik* “çoluk çocuk”, *bebey* “kırk günlük çocuk”; Derleme Sözl. *bebe benik*, *bebe belik*, *belik bebek* “çoluk çocuk”; her iki sözlükte de *bebecük* “lale tomurcuğu”; Söz Derleme *bebük* “tomurcuk”, Derl. Sözl. *bebe* “tohum, çocuk dilinde taneli yiyecek maddesi” olarak geçer.

kenç

Eski Uyg. metinlerin birçoğunda bulunan *kenç* sözcüğü “genç, çocuk, yavru” anlamlarına gelir, *kençkiye* “yavrucuk”, *kenç oğlan*, *kenç kız*, *kenç oğul*, *kenç urı* vb., *kenç teyrim* “prens” deyimlerinde de bulunur. DLT’de “çocuk, bebek” anlamındadır. Räsänen Sözlüğünde Azeri ve Doğu Türkçe (OT) için de aynı biçim ve anlamda verilmiştir. Osmanlıca ve Kırım Türkçesinde *genç* olarak bilinen bu sözcüğü Räsänen, Farsça *ganc* diye göstermiştir. Fakat yine Räsänen, aynı sayfada Çag. *kencü* “kız çocuklarının küçüğü”, Kazakçada “en küçük çocuk, en son doğmuş olan erkek çocuk”, Soyoncada ise *hençe* “sonbaharda doğmuş hayvan yavrusu” Moğolca *kence* “geç doğmuş” (“spätgeboren”) sözcüğünden ödünçleme olarak gösterilmiştir. Yudaşın, Kırgızcada *kence kuzu* “en sonra doğan kuzu” deyimini veriyor. Bu sözcük *kançük*

(*knçük*) biçiminde Sogutçada da bulunduğundan, Sogutça olarak bilinir.

yavru

Bugünün Türkiye Türkçesinde “insan ve hayvanın küçüğü” anlamını taşıyan bu sözcük daha önceleri yalnız hayvanlar için kullanılan ve hayvanın arka kemiğini gösteren *yağrı*, *yağır* sözcüğünden anlam kaymasıyla ortaya çıkmış olsa gerek. İbn. Müh. *yavru* “kuş yavrusu”, Et-tuhfet *yavru* “balık yavrusu”, aynı eserde aynı anlamda *toğlu* da vardır. Çag. *yauri* “hayvanların yavrusu”, fakat yine Çag. *yauruk*, Krm. *yöwrü* “çocuk”. Bu sonuncu biçim *y* sesinin inceltici etkisiyle ortaya çıkmıştır. Söz Derleme *yavru* “piliç”. Çuv. *suri* ve *süri* “hayvan yavrusu”, Çuvaşçadaki *y-* > *s-* ve *a* > *u* ses değişimleriyle aynı sözcüğün devamıdır. Räsänen bunu her nedense *yağız* “kahverengi, yağız yerde olan” sözcüğüyle karşılaştırmak istemektedir ki bu görüşü kabul etmek oldukça güçtür.

töl

Çocuk için tek tük kullanılan kimi sözcüklere de bir göz atalım. Bunlardan *töl* Eski Uyg. (TT I, 203) “döl, nesil, torun, zürriyet”, Çag. *töl* (Ş.S. Buhari) “sığır ve koyun yavrusu”, Anadolu, Gaziantep *döl döş* “çocuklar”, İbn. Müh. *töllig* “nesil ve döl sahibi”, *tölçek* “çok çocuk doğuran”; Yeni lehçelerden Kırgızçada *töl* (Yudaşin) a.a. “döl”, Kazan lehçesinde (Dial. Sözl.) *tül* “döl; kuşlarda ve hayvanlarda yumurtalık”, *tüle-* “beslemek, terbiye etmek (insanlar için de türkülerde kullanılır)” Tubalarda *töl* Tuv. Slov. “küçük çocuklar, varisler, torunlar”, bileşik bir deyim olan *aji töl* “çocuklar”, *aji* “yaşamak, yaşayan”. *töl* sözcüğü Moğolca ile ortaktır, Moğolcada da “döl, hayvan yavrusu” anlamındadır, bunun yanısıra *töl mal* “hayvan yavrusu” (Mongol-Rus. Slov.) da bulunmaktadır.

Tuba ağzındaki *üre* “tohum ve zürriyet”, “üreyen” anlamında ve *üre-* köküyle ilgili olsa gerek. Bununla bileşik olarak *üre töl* ve *üre salgal* “çocuk, nesil, ahfad” da bulunur. *olça* ve *olça ajık* (Tuv. Slov.) “yeni doğmuş çocuk” demek olup buradaki *ajık* “yarar, kazanç” anlamındadır, *olarıny olçazı cüü bolğan?* “onlara ne doğmuş, kız mı oğul mu?”, *olca* “ganimet” Moğolca ile ortak olan sözcüklerdendir.

Anne ve baba için kullanılan sözcüklerin de ara sıra “çocuk” anlamına geldikleri eskiden beri görülmektedir. Eski Uyg. *ögük*, *ögükkiye*

(Altun Yaruk 622, 626, 636 vb.) “çocuk, bebek, yavru” belki ancak sevgi belirten bir sıfat yerindedir, *ög* “anne”den türemiş olması akla yakındır. Rdl. WB Küer. *ögök* “göz bebeği” de böyle sözcüklerden sayılmalıdır. Kazakçadan bilinen *çeşe* “anne”, Çuvaşçada *çeçe* “kadın göğsü ve bebek”, Kazan lehçesinde (Dial. Sözl.) *babay* “bebek” anlamında olup aynı sözcük Anadolu’da da *babam!* biçiminde çocuklar için bir hitap, sesleniş olarak görülmektedir.

G. Doerfer, Das Chaladsch başlıklı yazısında (s. 23) Halaççada *uşak* ve *bala* yanında *kal* “çocuk” sözcüğünün de bulunduğunu göstermekte, bunu < Farsça “olgunlaşmamış meyve” olarak açıklayarak, komşu Farsça ağızlarda bulunmadığını bildirmektedir.

enik

Eski Uyg. (Altun Yaruk) *enük* “pars yavrusu”, DLT’de ve Çağ. da “aslan, kaplan, köpek gibi et yiyen hayvanların yavrusu”, Osm. *enik*, *encik* (< *enik-cik*) a.a., Soyonca *änik*, Çuv. *ançäk*, Sarı Uygurlarda *egeş* “köpek, köpek yavrusu”, Kazan lehçesinde *ençik* “küçük köpek”tir. Fakat Anadolu’da (Anadilden) *enik* “çocuk” anlamındadır. Fiil olarak da Eski Uyg. da *enükle-* “yavrulamak” (Örneğin Altun Yaruk 609/16, 18; 610/2 *enüklegeli* “yavruyalı”) biçimi bulunduğundan oldukça canlı bir sözcük olduğu belli olmaktadır.

Köpek yavrusu yerine kullanılan ve çocuklara da hitap olarak söylenen, *küçük*, *mini mini*, *minnacık* gibi sözcükler sıfat soyundan olmalıdır, nitekim Kazan lehçesinde köpek yavrusu için *küçük* ile aynı anlamda *kuçok*, *kotsok* da bulunur, bunlar sözcüğün kalın sıra ünlüleriyle olan biçimleridir. Yani başlangıçta kalın sıradan ünlü bulduran bir sözcük sonradan ç sesinin etkisiyle incelmış olmalıdır. Ayrıca Kazan lehçesinde eski *kiçig*’in devamı olan *kiçik* “küçük, ufak” yaşamaktadır. Köpek anlamında olan *küçük*, *kuçok*, *kotsok* ayrı bir sözcük olmalıdır. Bu sözcük için krş. Räsänen *köçek*, *köşek*, *küçek* “genç hayvan” ve Abu Hay., Houtsma “deve yavrusu”; *kücegeş* (Leb.) ve *köcegeş* (Mad.) “genç köpek yavrusu”.

Açıklamalarda sık sık geçen *kundak* üzerinde de kısaca durmayı yararlı sayıyorum. Çağ. *kundağ* “sarılmış çocuk melbusatı, yani elbisesi” ve “tüfek çakmağının yeri ve sapı” anlamında veriliyor, *kondak* (A.Z. Budagov), Kırgızca *kundak* (Yudaşin) “yeni doğmuş çocuğu besişge koyuncaya kadar yatırmak için hazırlanmış koyun ya da deve yü-

nünden yapılmış (battaniyeye benzer) bir sargı” olarak veriliyor, aynı sözcük “tüfek dipçığı” anlamına da gelir. Kırg. *kundakta*– “çocuğu kundağa koymak”, Räsänen Sözlüğünde *kondak* “Gewehrkolben” (“tüfek kundağı”) anlamının yanısıra Çağ. Osm. Tar. lehçelerinde “çocuk kundağı”, Osm. Karakırg. Bar. Özb. Sart. lehçelerinde “beşik”tir. Aynı sözcük Oyrot. *kındak*, Tel. *kındak*, Kazak. *kumdağ*, *kundağ*, Kalmukça *hundağ* “Flintenkolben, Flintenlauf” bir silah terimidir. Räsänen, Osm. *kundağ* ve Türkm. *kunda*– “çocuğu sarmak” sözcüklerini de almıştır. Çocuk sargısı olan kundakla, bir silah terimi olan kundağın aynı sözcük olduğu kesin değildir. Farsça *gondağ* (گونداغ) da Türkçede olduğu gibi bu iki anlama gelmektedir. Doerfer, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen III, madde 1533’te bu sözcük üzerinde durarak aslında Farsça olmakla birlikte Farsçadan Türkçeye giren biçimiyle sonradan geri ödünçleme olarak yeniden Farsçaya geçtiğini göstermiştir.

Gözden geçirilen şu örneklerden anlaşıldığına göre Türkçede çocuk için kullanılan sözcükler çoğ “bağ, püskül, pek küçük”, *çağa* “çok küçük zerre”, *uruğ* “tohum”, *bebek*, *bebi*, *bebke* “göz bebeği, göz bebeği gibi küçük”, *bala*, *yavru* “kuş, kuş yavrusu”, *töl* “döl, çok küçük tohum”, *ögük* “anne” ve bunların yanında *bebe*, *baba* vb. gibi çocuğun çıkardığı ilk seslerden oluşan sözcüklerle ilgilidir. Ayrıca, *olca* “ganimet” gibi çocuğa verilen değeri gösteren sıfatlar da çocuk kavramını karşılamak üzere kullanılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

- Abu Hay. = A. Caferoğlu, Abû Hayyân, *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul, 1931.
- Altay-Rus. Slov. = N.A. Baskakov, *Russko-Altayskiy Slovar'*, Moskva, 1964.
- Altun Yaruk = *Suvarnaprabhâsa*, yayımlayanlar: W. Radloff - S.E. Malov, St. Petersburg, 1913-1917, ve S. Çagatay, *Altun Yaruk'tan İki Parça*, Ankara, 1945.
- Anadilden I = H.Z. Koşay - İshak Refet, *Anadilden Derlemeler I*, İstanbul, 1932.
- Anadilden II = H.Z. Koşay - Orhan Aydın, *Anadilden Derlemeler II*, TDK, Ankara, 1952.

Armeno Kipchak = E. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish Turkish Wars 1620-21*, Budapest, 1968.

Azeri Sözl. = *Azerbaycança Rusça Sözlük*, Bakı, 1941.

Baskakov, Hakas = *Hakassko-Russkiy Slovar'*, Moskva, 1956.

Baskakov, Tuba = N.A. Baskakov, *Tuba kiji, Dialekt çernevih Tatar*, Ak. Nauk, Moskva, 1965-66, 2 cilt metin ve gramer.

Budagov, L., *Sravnitelniy Slovar' Turetsko-Tatarskiy Nareçiy*, St. Petersburg, 1869-71.

CC = Codex Cumanicus; K. Grönbech, *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen, 1942.

Çag. = Çagatayca; özellikle Ş.S. Buhari: *Lugat-i Çagatay ve Türki-yi Osmanî*'ye göre, İstanbul, 1298 (1880).

DLT = *Divānū Lugatī't-Türk*; yayımlayan B. Atalay, TDK, Ankara, 1940-48; ve C. Brockelmann: *Mitteltürkischer Wortschatz*, Budapest-Leipzig, 1928.

Dede K. = M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, TDK, Ankara, 1958, 1963; ve E. Rossi, *Il "Kitabı Dede Qorqut"*, citta del Vaticano, Roma, 1952.

DS., Derleme Sözl. = *Derleme Sözlüğü*, TDK, Ankara, 1963-1976.

Dial. Sözl. = *Dialektologik Sözlük*, Borhanova, Mahmutova, Yakupova Tatgosizdat, Kazan, 1953, 1969.

Doerfer, G., *Halaçça, Orta İran'da Arkaik bir Türk Dili*, TTK Belleten, c. XXXIV-133, Ankara, 1970.

DTS, Drevnetyurk. = *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad, Ak. Nauk, 1969.

Et-tuhfet = B. Atalay, *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-Türkiyye*, TDK, İstanbul, 1945.

Far. = Farsça; H. Junker - B. Alavi, *Persisch-Deutsches Wörterbuch*, Berlin, 1968.

Gaziantep = Ö.A. Aksoy, *Gaziantep Ağzı III*, TDK, Ankara, 1946.

AI., Index = W. Bang - A. von Gabain, *Analytischer Index der türkischen Turfan-Texte*, Berlin SBAW, 1931.

İbn Müh. = A. Battal: *İbnü-Mühennâ Lûgati*, TDK, İstanbul, 1934.

KB = Kutadgu Bilig; R.R. Arat: metin TDK 1947; çeviri TTK 1959.
Mongol. Rus. Slov. = *Mongolsko Russkiy Slovar'*, Moskva, 1957 ve
Russko-Mongolskiy Slovar', Moskva, 1960.

Nogay Sözl. = N.A. Baskakov: *Nogayskiy Russkiy Slovar'*, Moskva, 1963.

R., Rdl. = W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, St. Petersburg, 1890-1911.

Räsänen Sözl. = M. Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türksprachen*, Helsinki, 1969.

Özbek. = *Russko-Uzbekskiy Slovar'*, Ak. Nauk, 1955,

Sarı Uygur. = S.E. Malov, *Yazık jeltih Uygurov*, Alma Ata, 1957.

SDD Söz Derleme = *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, TDK, İstanbul, 1939-1947.

Tarama Sözl. = *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, TDK, Ankara, 1964-1972.

TMEN = G. Dorefer: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden, 1963-1975, 4. cilt.

Türkçede Kadın = S. Çagatay, *Türkçede kadın için kullanılan Sözlükler*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, 1963.

Tuv. Slov. = E.R. Tenişev, *Tuvinsko-Russkiy Slovar'*, Moskva, 1968.

Türkmence = *Türkmensko-russkiy Slovar'*, Moskva, 1968.

Russko-türkmenskiy Slovar', Moskva, 1956.

Türkmen Diliniñ Sözlügi, Aşgabat, 1962.

Uyg., E. Uyg. = A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK, İstanbul, 1968.

Uyg. Sözl. = S.E. Malov, *Uygurskiy Yazık*, Ak. Nauk, Moskva-Leningrad, 1954.

Yegorov, V.G.: *Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı, 1964.

Yud. = K.K. Yudaşin: *Kırgız Sözlüğü*, Türkçesi A. Battal-Taymas, TDK, Ankara, 1945; Rusça olarak ikinci baskısı: Moskva, 1965.

a.a. = aynı anlamda

a.y. = aynı yer.